

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΒΛΑΧΟΥ

Ἀκαδημαϊκοῦ

ΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἡ δημοκρατία εἶναι ἓνα πολίτευμα πού ἐπιδέχεται πολλοὺς ὁρισμοὺς καὶ ἀκόμη περισσότερες πρακτικὲς ἐφαρμογές: δημοκρατία ἄμεση καὶ δημοκρατία ἀντιπροσωπευτική, δημοκρατία φιλελεύθερη καὶ δημοκρατία κοινωνική, δημοκρατία τῶν μαζῶν καὶ δημοκρατία ἰσονομική καὶ ἀξιοκρατική, κτλ. Ἡ διευκρίνιση τοῦ περιεχομένου τῆς δημοκρατίας προϋποθέτει, ὅπωςδῆποτε καὶ σὲ κάθε περίπτωση, τὴν ἀναγωγή σὲ ὁρισμένες ἀρχές, ἡ πρώτη ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας.

Παντοῦ καὶ πάντοτε, στὸν κόσμον ὁλόκληρο, ὅπου τὸ πολίτευμα αὐτὸ ἔγραψε ἱστορία, ἀπὸ τὰς Ἀθήνας καὶ τὴ Ρώμην ὡς τὰ Συντάγματα τῶν ΗΠΑ καὶ τῆς Εὐρώπης ἢ καὶ ὅπουδῆποτε ἄλλοῦ, ἡ δημοκρατία ἐμφανίζεται ὡς τὸ πολίτευμα ἐλευθέρων ἀνθρώπων, δηλαδὴ ἀτόμων πού εἶναι ἀπαλλαγμένα ἀπὸ κάθε λογῆς νομικὰ ἀναγνωρισμένη καὶ κατοχυρωμένη προσωπικὴ ἐξάρτηση. Μὲ ἄλλους λόγους, ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη ὡς ἐνεργοῦ μέλους τῆς πολιτικῆς κοινότητος δὲν εἶναι νοητή, ἂν τὸ ἄτομο-πολίτης δὲν διαθέτει ὁλοκληρωμένη αὐτονομία καὶ ἀνεξαρτησία στὸ σύνολο τῶν διαπροσωπικῶν καὶ διασυλλογικῶν σχέσεων. Ἔτσι, στὴν ἱστορία τῆς δημοκρατίας, μὲ ἔρεισμα αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ἡ προσωπικὴ ἐξουσία τοῦ κυρίου ἐπὶ τοῦ δούλου, τοῦ εὐγενῆ ἐπὶ τοῦ δουλοπαροίκου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀφέντη ἐπὶ τοῦ ὑπηρέτη σὲ πρόσφατα πολιτεύματα¹, ἀπέκλειε ἐκ τῶν προτέρων κάθε ἰδέα ἐνεργοῦ συμμετοχῆς αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν στὸ πολίτευμα τῆς δημοκρατίας ἔστω καὶ ὡς ἀπλῶν ἐκλογέων. Ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν γυναικῶν καθὼς καὶ τῶν ἀνηλίκων, ὅσον καιρὸ τὰ ἄτομα αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν εὕρισκονταν ἐξ ἀντικειμένου — σύμφωνα μὲ τοὺς κρατοῦντες θεσμοὺς — σὲ καταστάσεις πού δὲν ἐπέτρεπαν νὰ

θεωροῦνται ὡς «μῆ-ἐξαρτημένα» πρόσωπα. Ὡς τὴν ἡμέρα, φυσικά, ποὺ οἱ διάφορες αὐτὲς διακρίσεις ἐξαφανίστηκαν ἢ περιορίσθηκαν, στὶς δημοκρατικὲς κοινωνίες τῆς ἐποχῆς μας, σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε καὶ ἡ πλειονότητα τῶν ἀτόμων αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν νὰ εἶναι νομικῶς ἀναγνωρισμένα ὡς «μῆ ἐξαρτώμενα».

Ἡ ἀρχὴ τῆς μῆ ἐξαρτήσεως ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς προϋπόθεση γιὰ τὴν λειτουργία τῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ δὲν ἐξαντλεῖ τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ πολιτεύματος. Ἡ μῆ-ἐξάρτηση εἶναι ἄλλος ἓνας ὅρος γιὰ τὴν κοινωνικὴ χειραφέτηση τοῦ ἀτόμου, χωρὶς τὴν ὁποία ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι νοητή. Ὅμως, ἡ δημοκρατία, ὅπως τουλάχιστον τὴν ἐνόησαν οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὴν ἐβίωσαν καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον, δηλαδή οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰώνων, εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἓνα πολίτευμα ἀπλῶς μῆ-ἐξαρτημένων ἀτόμων: ἡ δημοκρατία εἶναι τὸ πολίτευμα τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων. Ἡ μῆ-ἐξάρτηση εἶναι προϋπόθεση τῆς ἐλευθερίας, δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐλευθερία. Ὁ πραγματικὰ ἐλεύθερος ἄνθρωπος δὲν εἶναι ὁ ἀτομικὸς ἀλλ' ὁ πολιτικὸς ἄνθρωπος. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ εὐκόλα μπορεῖ νὰ γίνει ἀντιληπτό.

Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι, ἀπὸ τὴν φύση, κοινωνικὸ ὄν, καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι καὶ αὐτὴ ἔννοια κοινωνική. Ἀναφέρεται δηλαδή σὲ ἀντικειμενικὰ καὶ προσδιορισμένες ἀπὸ τὴν φύση καὶ τὸν πολιτισμὸ δι-ατομικὲς ἢ δια-συλλογικὲς σχέσεις καὶ δεσμούς, γιὰ τὸ καλῶς ἔχειν τῶν ὁποίων ὑπάρχει, αὐτομάτως κατὰ κάποιον τρόπο, μία συλλογικὴ εὐθύνη. Ἡ ἰδέα τοῦ γενικοῦ συμφέροντος ἢ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ παρεμβάλλεται συνεπῶς ὡς ἓνας ἀναγκαῖος ὅρος γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπόσταση τῆς ἀτομικῆς ἀνεξαρτησίας. Στὸ πολίτευμα τῆς δημοκρατίας, ἡ πολιτικὴ κοινότητα, ἡ ὁποία ἐδράζεται οὐσιαστικά, ἂν ὄχι ἀποκλειστικὰ στὴν ἰδέα αὐτὴ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, ἔρχεται, ἀκριβῶς, νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ κατοχυρώσει τὴν αὐτονομία καὶ ἀνεξαρτησία τοῦ ἀτόμου. Τὸ πράττειν καθορίζοντας τοὺς ὅρους ἀντικειμενικῆς συνεργασίας καὶ ἀσφαλείας, χωρὶς τὴν τήρηση τῶν ὁποίων ἡ ἀρνητικὴ ἐλευθερία τῆς μῆ-ἐξαρτήσεως δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα. Ἔτσι, σὲ μία δημοκρατικὴ κοινωνία, κάθε κοινωνικὰ χειραφετημένο (μῆ-ἐξαρτώμενο) ἄτομο εἶναι ταυτόχρονα ἄτομο πολιτικοποιημένο. Ὁ πολιτικὸς ἄνθρωπος ἀναδιπλώνει τὸ ἀπλῶς κοινωνικὸ κατὰ τὴ φυσικὴ του προέλευση μῆ-ἐξαρτημένο ἄτομο. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία, ὡς δικαίωμα καὶ καθῆκον συμμετοχῆς στὶς πολιτικὲς εὐ-

θύνες, χωρίς να περιορίζει ή να αλλοιώνει την ατομική αυτονομία — κατά την ανωτέρω έννοια της μή-εξαρτήσεως — οδηγεί φυσιολογικά στην δημοκρατική ολοκλήρωση. Έτσι κάπως έννοοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης τὴν δημοκρατία ὅταν ὄριζε ὡς κριτήριο τοῦ πολίτη «τὸ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς»². Ἡ ἐλευθερία, σὴν πληρότητα τῆς σημασίας αὐτοῦ τοῦ ὅρου, εἶναι δικαίωμα καὶ καθῆκον συμμετοχῆς τῶν μὴ ἐξαρτημένων ἀνθρώπων σὴν διαχείριση τῶν κοινῶν. Μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν ἀρχῶν τῆς μὴ ἐξαρτήσεως καὶ τῆς λειτουργικῆς συναρτήσεως τῆς ατομικῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ιδέας τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, ἡ δημοκρατία μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ ὡς τὸ πολίτευμα τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων. Κριτήριο τῆς δημοκρατίας εἶναι ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ανωτέρω καθορισμένη έννοια.

Ὡστόσο γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ οὐσιαστικοῦ περιεχομένου τῆς δημοκρατίας εἶναι χρήσιμο νὰ διευκρινισθοῦν ὀρισμένα σημεῖα τοῦ παραπάνω ὀρισμοῦ.

Ὅπως ἐσημειώθη προηγουμένως, ἡ δημοκρατικὴ πολιτικὴ κοινότητα ἀποτελεῖ τελείωση καὶ κατασφάλιση τῶν δραστηριοτήτων καὶ τῶν δεσμῶν ποὺ δημιουργοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται στοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας ἐκ μέρους τῶν ἀπαλλαγμένων ἀπὸ προσωπικὲς ἐξαρτήσεις προσώπων. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι, ἐξ ὀρισμοῦ, οἱ σχέσεις καὶ οἱ δεσμοὶ ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη εὐθυνῶν τῆς ὑπερτιθέμενης πολιτικῆς κοινότητος εἶναι διακεκριμένοι ἀπὸ τὶς σχέσεις καὶ τοὺς δεσμοὺς ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῶν ἀτόμων κατὰ τὶς πολλαπλὲς ἐκδηλώσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἡ διάκριση κράτους καὶ κοινωνίας, τὴν ὁποίαν ἐπρόβαλε καθ' ὑπερβολὴ ὁ φιλελευθερισμὸς τῶν νεωτέρων χρόνων, δὲν ἀποτελεῖ, συνεπῶς, ἀνεξέλεγκτη δογματικὴ τοποθέτηση, ἀλλ' ἀνταποκρίνεται κατὰ τὸ μέτρο ποὺ θὰ ἐρμηνευθεῖ λογικὰ καὶ κατὰ τὰ δεδομένα τῆς πείρας, στὸ βαθύτερο νόημα τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας.

Στὴ Δημοκρατία τῶν Ἀθηναίων, γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε ἀκόμη μία φορὰ στὸ κλασικὸ αὐτὸ πρότυπο δημοκρατίας, ἡ κοινωνικὴ αὐτονομία, ἡ θεμελιακὴ δηλαδὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ κράτους καὶ τῆς ιδιωτικῆς κοινωνίας ὑπῆρξε, καθ' ὅλη τὴν μακρὰ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ πολιτεύματος, ἓνας ἀπὸ τοὺς οὐσιώδεις θεσμοὺς τοῦ πολιτεύματος. Τὸ πιστοποιεῖ ὁ Περικλῆς ὅταν λέγει στὸν Ἐπιτάφιο «... καὶ καλεῖται μὲν τὸ πολίτευμα μιᾶς δημοκρατίας, λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ κυβέρνησις τοῦ κράτους εὐρίσκεται εἰς χεῖρας ὅχι τῶν ὀλίγων ἀλλὰ τῶν πολλῶν.

Ἄλλα διὰ μὲν τῶν νόμων ἀσφαλίζεται εἰς ὅλους ἰσότης δικαιοσύνης διὰ τὰ ἰδιωτικά των συμφέροντα». Βλ. β. 37, μετ. Ἑλ. Βενιζέλου.

Τὸ ἐπιβεβαιώνει ὁ Δημοσθένης ὅταν ἀναπτύσσει μία ὁλόκληρη νομικὴ ἐπιχειρηματολογία, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, μὲ τὴν ἐπὶ κλήση ἀνεγνωρισμένων ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ Σύνταγμα ἐγγυήσεων τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀσφαλείας τῶν ἀτόμων, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο, μὲ τὴν διάκριση μεταξὺ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου, διάκριση τὴν ὁποία, ὅπως τὸ εἶχε ὑπενθυμίσει πρὸ ἀρκετῶν ἐτῶν ὁ ἀείμνηστος Ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Μαριδάκης³, τὸ ἀττικὸ δίκαιο εἶχεν υἱοθετήσει πολλοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους νομικούς.

Προσωπικὴ ἀνεξαρτησία, πολιτικὴ συμμετοχὴ καὶ ὑπευθυνότητα, διάκριση κράτους καὶ κοινωνίας ἀποτελοῦν κατὰ ταῦτα οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ ὅρισμοῦ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, εἶναι ὥστόσο ἡ τελευταία αὐτὴ διάκριση ποὺ ἀποτελέσσει καὶ ἀποτελεῖ τὸν γόρδιο δεσμὸ γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ ἀξιολόγησι τῆς ὀρθῆς ἢ μὴ λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος αὐτοῦ.

Ἀληθινὰ ὅπως εἶναι φυσικόν, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τοῦ πολιτικοῦ δεσμοῦ δημιουργοῦνται νέες σχέσεις ποὺ εἶναι κατὰ μέγαλον μέρος σχέσεις ἐξουσίας συνεπαγόμενες ὀρισμένες δεσμεύσεις. Καὶ ὑπάρχει κίνδυνος, ἐφόσον οἱ φορεῖς τῆς ἐξουσίας εἶναι καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι, νὰ δημιουργηθοῦν, πέραν ἀπὸ τὴν ὁποιοσδήποτε καταχρήσεις, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ φύσιν τοῦ ἐξουσιαστικοῦ δεσμοῦ, καταστάσεις προσωπικῆς ἐξαρτήσεως (πελατεία κ.ἄ.) ποὺ νὰ ὑπονομεύουν ἢ καὶ νὰ ἐκμηδενίζουν τὸ αἶτημα τῆς μὴ-ἐξαρτήσεως. Αὐτό, ἄλλωστε, μπορεῖ νὰ συμβαίνει ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ μορφή τῆς δημοκρατίας, ἄμεση ἢ ἔμμεση. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο, σὲ ὅλα τὰ πολιτεύματα στὰ ὁποῖα ἐπεδιώχθη πραγματικὴ δημοκρατικὴ ὁλοκλήρωση, οἱ συνταγματικοὶ θεσμοὶ ἐνεπλουτίσθησαν ἀπὸ δύο πρόσθετες ἐγγυήσεις ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, τὴν ἀναγνώριση καὶ κατοχύρωση ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν ἔναντι τῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ὀργάνων της· καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, τὴν ὑπὸ διάφορες μορφὰς καὶ τρόπους διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, ἔτσι ὥστε ἡ νομιμότητα ἐν γένει στὶς σχέσεις ἐξουσιαστῶν καὶ ἐξουσιαζομένων νὰ εἶναι σεβαστή.

Ἐπιγραμματικά, στὸν νεώτερο κόσμον, διετύπωσε αὐτὰ τὰ αἰτήματα τὸ ἄρθρο 16 τῆς Γαλλικῆς Διακηρύξεως τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1791: «Κάθε κοινωνία στὴν ὁποία ἡ ἐγγύησι τῶν δικαιωμάτων δὲν

διασφαλίζεται, οὔτε καθορίζεται ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, στερεῖται ἐντελῶς Συντάγματος».

Τὰ παραπάνω αἰτήματα: ἡ μή-ἐξάρτηση, ἡ πολιτική συμμετοχὴ στὶς συλλογικὲς εὐθύνες, ἡ ἀναγνώριση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, ἡ διάκριση κράτους καὶ ἰδιωτικῆς κοινωνίας, τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ ἐλευθερίες καὶ ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν ἀποτελοῦν οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ πολιτεύματος τῆς δημοκρατίας ὡς πολιτεύματος ἐλευθέρων ἀνθρώπων. Ἡ ἀξιολόγηση, ὅμως, τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτὰ ἀπαιτεῖ πρόσθετες διευκρινίσεις καὶ μετρήσεις, ἀνάλογα μὲ τὰ ἰδιαίτερα ἐμπειρικὰ δεδομένα κάθε συγκεκριμένης πολιτικῆς κοινωνίας. Μὲ ἔρεισμα αὐτὰ τὰ αἰτήματα, ἡ πολιτικὴ ἀνάλυση θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγηθεῖ ἀσφαλῶς σὲ περισσότερο οὐσιαστικὰ ἀποτελέσματα παρ' ὅσο γίνεται συνήθως στὶς ἡμέρες μας. Θὰ ἦταν φυσικὰ ἀδύνατο νὰ ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ περισσότερο ἀπὸ αὐτὲς τὶς γενικὲς ὑποδείξεις. Ἀπομένει, ὥστόσο, ἓνα σημεῖο, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἐπιβάλλεται νὰ σταθοῦμε μὲ μεγαλύτερη προσοχή.

Ἄν εἶναι ἀλήθεια, πράγματι, ὅπως τὸ ἐσημειώσαμε προηγουμένως, ὅτι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ τὴν ἰδιωτικὴ κοινωνία ἀποτελεῖ αὐταπόδεικτη δογματικὴ ἀλήθεια γιὰ κάθε πολιτικὸ σύστημα ποὺ θέλει νὰ χαρακτηρίζεται ὡς δημοκρατικό, τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς διακρίσεως δὲν εἶναι καθόλου αὐτονόητο. Ἐξαρτᾶται, βεβαίως, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα συστατικὰ στοιχεῖα τῆς δημοκρατίας, ἀπὸ ἓνα πλῆθος ἐμπειρικῶν παραγόντων ποὺ ἐπενεργοῦν ἀνάλογα μὲ τὶς μεταλλασσόμενες τεχνικο-οικονομικὲς συνθήκες καὶ τὶς ἱστορικὲς συγκυρίες. Ὅμως, σὲ κάθε περίπτωση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος — ἀντιπροσωπευτικὴ ἢ ἄμεση, συγκεντρωτικὴ ἢ ἀποκεντρωτικὴ — ὑπάρχει πάντοτε ἓνα βασικὸ στοιχεῖο ποὺ δὲν πρέπει σὲ καμία περίπτωση νὰ μᾶς διαφεύγει: ὁ διαχωρισμὸς κράτους καὶ ἰδιωτικῆς κοινωνίας δὲν σημαίνει, ὅπως πιστεύουν μερικοί, ἀμοιβαία ἄγνοια ἢ ἀντιπαράθεση. Καὶ οἱ ἰδιωτικὲς σχέσεις καὶ οἱ δημόσιοι θεσμοὶ εἶναι τμήματα τοῦ ἐνιαίου νομικοπολιτικοῦ οἰκοδομήματος τῆς δημοκρατίας. Εἶναι προφανὲς ὅτι μέσα σὲ μία δημοκρατικὴ κοινωνία, τὸ πραγματικὸ ἔρεισμα καὶ τῶν δημοσίων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν σχέσεων εἶναι ἓνα σύνολο ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἀξιῶν, χωρὶς τὶς ὁποῖες ἡ σύνθετη πολιτικὴ κοινωνία τῆς δημοκρατίας εἶναι ἀδύνατο νὰ λειτουργήσῃ σταθερὰ καὶ ἀποδοτικά. Εἶναι τὸ βαθύτερο αἶσθημα τῆς ἀλληλεγγύης ποὺ συνέχει τὶς

ομάδες καὶ τὰ ἔθνη, αἴσθημα ποὺ ἀποδεικνύεται ἔμπρακτα σὲ κάθε στιγμή ἐξωτερικοῦ κινδύνου. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ δημοκρατία δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιζήσει ἂν τὸ κοινοτικὸ πνεῦμα δὲν ἐνυπάρχει καὶ δὲν ἐπενεργεῖ τόσο κατὰ τὴ διαχείριση τῶν δημοσίων ὅσο καὶ τῶν ἰδιωτικῶν θεσμῶν.

Τὸ κλασικὸ πρότυπο τῆς δημοκρατίας τῶν Ἀθηναίων εἶναι, καὶ στὸ σημεῖο αὐτό, πολὺ διαφωτιστικό.

Εἶναι χαρακτηριστικό, πράγματι, ὅτι στὴ δημοκρατία αὐτῇ, ἂν καὶ πολὺ συγκεκριμένη καὶ πολλαχῶς κατοχυρωμένη νομικῶς, ἡ διάκριση κράτους καὶ ἰδιωτικῆς κοινωνίας, δὲν ἔγινε σὲ καμία περίπτωσι ἀντιληπτὴ ὡς μία δογματικὴ ἀντιπαράθεσι τῆς δεύτερης πρὸς τὸ πρῶτο. Πρᾶγμα ποῦ, ἄλλωστε, λογικὰ θὰ ἦταν ἀδύνατο, ἀφοῦ τὸ κράτος τῶν Ἀθηναίων ἦταν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ πολῖτες κυβερνῶντες μαζὶ καὶ κυβερνώμενοι. Ἡ δημιουργία, ἀντιθέτως, θεσμῶν κοινωνικῆς προστασίας ἦταν ἐκεῖ κάτι τὸ αὐτονόητο· μὲ τὴν φροντίδα, ὅμως, πάντοτε, οἱ ἐπεμβάσεις τῆς ἐξουσίας νὰ μὴν ἀνατρέπουν τὸν κανόνα τῆς συναλλακτικῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' οὔτε, ἀντιστρόφως, νὰ θίγονται οἱ δημόσιοι θεσμοὶ καὶ τὰ συνολικὰ συμφέροντα τῆς πολιτικῆς κοινότητος ἀπὸ ἐπεμβάσεις καὶ συμφέροντα ἰδιωτῶν. Ὅταν οἱ κανόνες αὐτοὶ παρεβιάσθησαν λόγῳ ἑξωθεν πιέσεων ἢ ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν, ἡ δημοκρατία κατέρρευσε. Ὅσον ὅμως, οἱ κανόνες αὐτοὶ ἐτηρήθησαν, οἱ θεσμοὶ ἐλειτούργησαν ὁμαλῶς. Καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχθεῖ, ὅτι, σὲ τελευταία ἀνάλυσι, τὸ κριτήριον τῆς δημοκρατίας στὴ δημοκρατία τῶν Ἀθηναίων δὲν ἦταν οὔτε ἀπλῶς ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ ἀσφάλεια, οὔτε ἀπλῶς ἡ συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν στὶς συλλογικὰς εὐθύνες, ἀλλὰ, μαζὶ μὲ ὅλα αὐτά, τὸ κοινοτικὸ πνεῦμα ποὺ ἔκανε δυνατὴ τὴ συμβίωσι τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη καὶ τοῦ Δικαίου μὲ τὰ ἥθη.

Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ νεώτερο κόσμῳ ἐδημιουργήθησαν μεγάλα ἔθνη καὶ ἡ πολυεθνικὰ κράτη, τροποποιεῖ, φυσικὰ, τὰ τεχνικὰ μέσα ἀλλὰ καὶ τοὺς τρόπους ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τόσο τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας ὅσο καὶ τῶν δημοσίων θεσμῶν. Τὸ κριτήριον τῆς δημοκρατίας παραμένει ὡστόσο στὴν οὐσία τοῦ ἀναλλοίωτο. Μὲ ἔρεισμα τὸν ἄνθρωπο ὡς αὐτεξούσια ἠθικὴ προσωπικότητα, παρὰ τὶς πολύμορφες, σήμερα, ἐξαρτήσεις τοῦ ἀπὸ ὀργανωμένα δια-συλλογικὰ συμφέροντα, ἡ δημοκρατία δὲν θὰ κατορθώσει νὰ ἐπιζήσῃ παρὰ μόνο κατὰ τὸ μέτρο ποὺ θὰ ἐναρμονίσει τὸ κοινοτικὸ πνεῦμα

μὲ τὴν ἐλευθερία καὶ τὸ ἀτομικὸ δικαίωμα μὲ τὸ κοινωνικὸ καθῆκον καὶ τὴν κοινωνικὴ προστασία. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία παραπέμπει στὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ παιδεία καὶ τὴν πολιτικὴ ἀγωγή. Τὸ ρωμαϊκὸ ἀπόφθεγμα: *quid leges sine moribus!* παραμένει πάντοτε ἐπίκαιρο γιὰ τοὺς θεσμούς, ἰδιαίτερα, τῆς δημοκρατίας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παρὰ τὸν ἄκρατο φιλελευθερισμό τους, τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ Συντάγματα τῆς Γαλλίας ἀπέκλειαν ἀπὸ τὸ ἐκλογικὸ δικαίωμα τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικό. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία ἔγινε ἀργότερα πρόσχημα, καὶ στὴ Γαλλία καὶ ἄλλοῦ, γιὰ νὰ ἀποκλεισθοῦν οἱ προλετάριοι, ἀπὸ κάθε πολιτικὴ συμμετοχή.

2. *Πολιτικῶν* III, 1, 1275α 20.

3. Ὁ Δημοσθένης θεωρητικὸς τοῦ Δικαίου, ἀνάτ. ἀπὸ τὸν Τόμο: Ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ ἡ Τεχνικὴ τοῦ Δικαίου (Θεσσαλονίκη 1951).